

ОХОРОНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА БУКОВИНІ (ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ)

У статті аналізуються питання, пов'язані з обліком та охороною археологічних пам'яток Чернівецької області України, діяльністю пам'яткоохоронних органів з обстеження вже відомих об'єктів археологічної спадщини. Особливу увагу звернено на роботу Буковинського центру археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, Чернівецької філії ДП "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України.

Ключові слова: історико-культурна спадщина, археологія, пам'ятки археології, археологічні розкопки, охорона пам'яток.

Історико-культурна спадщина України має важливе значення для вивчення минулого країни в різні історичні періоди, разом із тим вона сама вимагає дієвої охорони й піклування на державному рівні, адже процес національного та культурного відродження неможливий без усебічного вивчення, збереження й популяризації історико-культурних цінностей, актуалізації багатовікових надбань нації. Окрім наукового й пізнавального значення, культурна спадщина відіграє ще й важливу роль у справі національно-патріотичного виховання молоді, наочно показує самотність культури українського народу, спадкоємність сучасного з минулим.

Особливе місце серед культурно-історичних об'єктів посідають пам'ятки археології, які є важливим, а часто і єдиним повноцінним джерелом наших знань про давню історію українських земель. На території держави відомо понад 58 тисяч археологічних пам'яток від доби раннього палеоліту до пізнього середньовіччя, проте тільки 416 пам'яток поставлені на державний облік. Пам'ятки археології є одними з найбільш уразливих об'єктів історико-культурної спадщини. Вони зазнають постійного руйнування природними й антропогенними чинниками. Процес руйнації прискорився в останні десятиліття, що пов'язано з ростом інтенсивності будівництва, господарської діяльності та приватизації землі.

Одним із регіонів України, де виявлено понад 2 тисячі археологічних пам'яток, є землі Буковини (сучасна Чернівецька область), розташовані в межиріччі Сирету, Пруту й Дністра та в українському Прикарпатті [1, с.109–168; 10, с.259–261; 13, с.3–20]. Для пам'яток регіону характерні ті ж процеси руйнації, що й у цілому для країни. Також є нагальною проблема охорони археологічних пам'яток, позаяк тільки 14 із них віднесені до категорії об'єктів національного значення. У зв'язку із цим актуальним залишається діяльність пам'яткоохоронних органів з обстеження вже відомих об'єктів археологічної спадщини (поселень, городищ, могильників, поодиноких курганів, святилищ тощо) з метою запобігання або припинення їх руйнування та повного знищення.

Для дієвої охорони пам'яток археології на Буковині важливе значення має інформування населення про важливість археологічних джерел, їхню вразливість, адже будь-які порушення культурних нашарувань ведуть до втрати історичної інформації. У цьому плані позитивне значення має інформування жителів краю про історію археологічного вивчення регіону, унікальність виявлених тут пам'яток та їхню роль у дослідженні минулого України й Східної Європи.

Початок вивчення археологічних старожитностей Буковини (частина регіону входила до складу Австро-Угорської держави, частина – до Російської імперії) відноситься до XIX ст. У цей час серед привілейованої частини населення регіону поширюється

захоплення колекціонуванням різноманітних давніх предметів (рукописів, грамот, монет, медалей, виробів із каменю та металу тощо) і виникають приватні збірки цих предметів.

Давніми речами починають опікуватися й тодішні державні органи влади, які видають ряд указів і розпоряджень про необхідність фіксації пам'яток старовини (укріплень, замків, курганів) і надання інформації про знахідки скарбів і давніх виробів на землях краю. Особливо дієвими були заходи Австро-Угорського уряду (до автономного коронного краю Буковини входили території сучасних районів: Глибоцького, Сторожинецького, Вижницького, Путильського, Кіцманського, Заставнівського й Новоселицького), які забороняли торгівлю старовинними предметами (реліквіями та церковним начинням) і зобов'язували всі цінні знахідки доставляти до музейних установ. Завдяки цьому збереглися скарби срібних предметів із Великого Кучурова (1814 р.), Василева (1821 р.), гори Цецино під Чернівцями (1839 р.) та інформація про численні монетні скарби з території краю [3, с.242–249].

1863 року в Чернівцях за сприяння влади виникає “Буковинське музейне товариство”, яке стає осередком збору різнохарактерного археологічного матеріалу (кам'яні знаряддя праці, середньовічна зброя, прикраси, печатки, стародруки, монети). Тоді ж з'являються й перші друквані роботи, у яких описуються давні знахідки.

Широкому пробудженню в громадськості краю інтересу до місцевих старожитностей сприяли науковці університету, відкритого в Чернівцях у жовтні 1875 р. З початком його функціонування в дослідженнях із давньої історії Буковини впроваджується науковий підхід та застосовуються різноманітні методики у вивченні проблем старовини [11, с.21–33].

Важливе значення в цей час мали краєзнавчі дослідження Ф.А.Вікенхаузера, Й.Гуттера, Д.Олінеску, у яких використовувалися дані про археологічні пам'ятки та знахідки. Значно більше уваги археологічним матеріалам приділяли К.А.Ромшторфер (директор промислового музею) і Р.Ф.Кайндль (професор університету). Завдяки їхнім старанням 1890 р. у Чернівцях постало “Загальне археологічне товариство”, а 1893 р. – створено крайовий музей. Відкриття останнього дало змогу піднести науково-пошукову роботу з виявлення й вивчення археологічних матеріалів на новий рівень. Фонди й експозиція музею стали сховищем знайдених речей та науковою лабораторією з їх вивчення, а в “Щорічнику крайового музею” (до 1914 р. вийшло 14 томів) публікувалися дані про археологічні роботи й наводився опис виявлених артефактів [4, с.71–78].

Початок роботи крайового музею збігся із першими археологічними роботами в регіоні. Цьому сприяли випадкові знахідки вчителя В.Арійчука глиняного посуду та кам'яних знарядь на своєму обійсті в с. Шипинці. Ознайомлення зі знахідками співробітників музею та їх публікація спричинили приїзд на Буковину віденського археолога Й.Сомбаті. Окрім розкопок у Шипинцях, науковець здійснив обстеження ряду місцевих археологічних пам'яток у Кіцмані, Глинниці, Глибокій. Поблизу останнього населеного пункту Й.Сомбаті розкопав два курганні поховання перших століть н. е. Ці розкопки поклали початок вивченню нової археологічної культури, яка пізніше отримала назву “культура карпатських курганів”. Й.Сомбаті вивчав археологічні старожитності Буковини й 1895 р., тоді він оглянув і зібрав матеріал з пам'яток у Заставні, Звинячині, Прилипчому та інших пунктах регіону [4, с.72–76].

У подальшому науковці Р.Ф.Кайндль, К.А.Ромшторфер, Б.Ботушан, Н.Семрау, Х.Клаусер, В.Мількович та ін. проводили самостійні археологічні роботи на території Буковини й публікували повідомлення про них у різних виданнях [3, с.243–244].

Збір археологічних знахідок із території краю здійснювався й буковинськими вчителями та краєзнавцями. Зокрема, колекції предметів старовини були в І.Прокоповича з Кіцманя, С.Канюка з Вашківців, О.Олінеску, Д.Бучевського та інших.

Набагато менше нам відомо про стан археологічних досліджень на території регіону, який входив до складу Бессарабської губернії Російської імперії (сучасні Хотинський, Кельменецький, Сокирянський, частина Новоселицького р-нів Чернівецької обл.). На цій території влада також забезпечувала охорону пам'яток старовини. Зокрема, відомо про передачу до Ермітажу в Санкт-Петербурзі унікального скарбу західноєвропейських брактеатів, знайдених 1889 р. у м. Хотин [4, с.72–75].

Початок Першої світової війни перешкодив плідній роботі науковців і на тривалий час призупинив археологічні дослідження місцевих старожитностей. Не були продовжені такі роботи і в перші післявоєнні роки, що було пов'язано з окупацією Буковини військами королівської Румунії.

Археологічні обстеження пам'яток, переважно доби кам'яного віку та енеоліту, проводив у міжвоєнний період у Середньому Подністров'ї Ч.Амброжевич (доцент університету). Він виявив ряд палеолітичних стоянок в Оселівці, Вороновиці, Бабиному, Кормані, Волошковому, поселення трипільців у Магалі та ряд середньовічних городищ. Вивчали археологічні пам'ятки регіону також кишинівські вчені Н.Морошан та І.Ботез. Невеликі дослідження місцевих старожитностей проводив буковинський археолог-самоук Є.Лазар, який відкрив пізньопалеолітичну стоянку в с. Замостя на Черемоші, поселення трипільців у Костинцях, укріплення князівської доби в Карапчеві та Валах [11, с.22–30].

Важливе значення для вивчення минулого Буковини в добу енеоліту мало дослідження О.Кандиби (О.Ольжича) “Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного села” (1937 р.), у якому узагальнено матеріали з розкопок поселення трипільської культури та наведено періодизацію й хронологію знайденої кераміки, глиняних статуєток, а також кам'яних і кістяних знарядь праці [10, с.260–261].

Події 1940 р. призвели до входження північної частини Буковини й Хотинщини до складу Радянської України та СРСР. Перипетії військових лихоліть відсунули на другий план вивчення старожитностей регіону. Археологічні дослідження на землях краю стали можливими тільки після завершення Другої світової війни.

Уже в перші повоєнні роки Буковину відвідують археологічні експедиції з Києва, Москви, Ленінграда, Львова, які виявляють на території регіону десятки різночасових археологічних пам'яток. Але детальне вивчення середньовічних старожитностей краю розпочинається після приїзду на Буковину 1947 р. Б.О.Тимощука (1919–2003 рр.), який обійняв посаду співробітника Чернівецького краєзнавчого музею, а з 1968 р. – викладача Чернівецького державного університету. Завдяки його діяльності було знайдено, обстежено і, значною мірою, розкопано сотні археологічних пам'яток від доби палеоліту до середньовіччя. Найбільш масштабні дослідження вчений провів на пам'ятках слов'янського й давньоруського періодів, зокрема, у Василеві, Онуті, Ломачинцях, Ленківцях, Горішніх Ширівцях, Перебиківцях, Хотинській фортеці, Ревному, Кодині, Горечі, Чорнівці та багатьох інших. Саме йому належать перші узагальнювальні роботи з археології й давньої історії Буковини. Найважливішими серед них є праці “Північна Буковина – земля слов'янська” (1969 р.), “Археологічні пам'ятки Чернівецької області” (1970 р.), “Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.” (1976 р.), “Давньоруська Буковина” (1982 р.) [5, с.35–45].

Проводили плідні дослідження на землях краю археологічні експедиції під керівництвом провідних вітчизняних науковців. Так, О.П.Черниш, М.К.Анісюткін, О.С.Ситник, Б.Т.Рідуш вивчали старожитності палеолітичного та мезолітичного часу. Т.С.Пасек, К.К.Черниш, В.Г.Збеневич, Т.Г.Мовша розкопували пам'ятки трипільської культури. Дослідженням старожитностей бронзового й ранньозалізного віків займалися Г.І.Смирнова, І.Г.Шовкопляс, Л.І.Крушельницька, А.І.Мелюкова, І.С.Винокур, М.Ю.Смішко, Л.В.Вакуленко, В.М.Цигилик, Г.Ф.Нікітіна, В.М.Войнаровський. Пам'ятки слов'ян вивчали В.Д.Баран, Я.В.Баран, О.М.Приходнюк, І.П.Русанова, Л.П.Ми-

хайлина, М.А.Филипчук, Ю.В.Мисько. Старожитності давньоруського часу досліджували В.Й.Довженок, М.В.Малевська, П.О.Раппопорт, Б.П.Томенчук, С.В.Пивоваров та інші [9, с.47–49; 14, с.46–53; 12, с.3–10].

Археологічні дослідження встановили, що на Буковині майже немає, крім гірських районів, таких населених пунктів, де були б невідомі археологічні пам'ятки. Насиченість регіону пам'ятками археології, систематичність їх розкопок і важливість та непересічність отриманих результатів для реконструкції минулого України та Європи по праву дозволили називати Буковину археологічною “Меккою” України.

За більше як столітній період розкопок археологічних пам'яток Буковини були зроблені важливі наукові відкриття. До найважливіших здобутків, які прославили археологічні старожитності краю й зайняли почесне місце на сторінках підручників і наукових видань з історії України та Європи, слід віднести:

- рештки найдавнішого штучного житла в Європі, знайденого на середньопалеолітичній стоянці Молодово I;
- найдавніші в Східній Європі музикальні інструменти (флейти) зі стоянки Молодово V;
- баламутівську печеру з унікальними мезолітичними розписами;
- поселення трипільської культури в Ленківцях, Шипинцях та Поливановому Яру, які дозволили уточнити хронологію й періодизацію енеолітичних старожитностей;
- скарби рідкісних бронзових виробів із Волоки, Коровії та Мошанця;
- найдавнішу астрономічну споруду (обсерваторію) (?) у Долинянському кургані;
- єдину відому за межами кордонів Римської імперії склоробну майстерню з Комарова;
- унікальний наконечник списа зі срібною інкрустацією у вигляді двозубів із Недобоївців, що дає змогу реконструювати слов'яно-готські взаємовідносини в I тис. н. е.;
- повністю розкопані поселення пражько-корчакської культури в Кодині й Рашкові, які дозволили простежити безперервність проживання слов'ян у Європі в добу пізньої античності – раннього середньовіччя;
- слов'янські гнізда поселень VIII–X ст., зокрема Ревнянське гніздо (райковецька культура), що посприяли з'ясуванню еволюції слов'янської общини протягом другої половини I тис. н. е. та механізму виникнення давньоруських міст;
- Василівський білокам'яний храм, найпівденнішу кам'яну культову християнську споруду Галицько-Волинського князівства;
- Чорнівську феодальну садибу зі слідами перебування представників князівського роду Рюриковичів;
- Зеленолипське городище з археологічними й нумізматичними матеріалами другої половини XIV ст., що засвідчили тривалість існування автономних політичних утворень на землях краю, після занепаду Галицької Русі;
- Хотинську фортецю з дерев'яно-земляними укріпленнями кінця X ст. і першими кам'яними фортифікаціями середини XIII ст. і матеріалами військових виправ українських козаків;
- Лужанську кам'яну церкву середини XV ст. з унікальними фресками та середньовічним могильником [10, с.259–261].

Археологічна спадщина Буковини має загальнодержавне значення, її охорона – важлива справа науковців, учителів і громадськості. Сьогодні вивченням та охороною археологічних пам'яток Буковини займається Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (БЦАД) і Чернівецька філія ДП “Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАН України (ЧФ ОАСУ).

Співробітниками БЦАД, створеного 1996 р., здійснено широкомасштабне обстеження території краю, відкрито ряд нових пам'яток, на багатьох із яких проведено розкопки. Найбільш важливими серед них стали дослідження в Ревному, Чорнівці, Галиці, Василеві, Онуті, Зеленій Липі, Недобоївцях, Лужанах і Хотині.

Охоронною діяльністю пам'яток археології в регіоні опікується також ЧФ ОАСУ, яка проводить обстеження територій, що відводяться в приватизацію, досліджує рятівними розкопками археологічні об'єкти, які потрапляють у зону будівництва промислових і житлових об'єктів, спорудження доріг, газопроводів, електромереж тощо. Завдяки діяльності цієї охоронної структури вилучено із приватизаційних процесів і переведено до земель державного запасу ряд земельних ділянок, на яких знаходяться пам'ятки археології. Разом із тим проведено розкопки на ділянках, які підлягають забудові в околицях Чернівців, Василева Чагра, Коровії, Шипинців, Хотина та інших пунктів.

Діяльну роботу в справі охорони пам'яток археології Буковини проводить "Товариство охорони пам'яток історії та культури" й нещодавно створений "Відділ охорони пам'яток історії та культури Чернівецького обласного центру з питань культурної спадщини управління культури облдержадміністрації". Керуючись нормативними документами, співробітники відділу займаються постановою на державний облік пам'яток історико-культурної спадщини на основі Постанови Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. №1780 "Про затвердження Порядку визначення категорії пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України". Вони також здійснюють дослідження пам'яток на місці, встановлення їхнього технічного стану й визначають межі охоронних зон. Останні передбачають створення охоронної зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного шару, охоронних археологічних територій. Система охоронних зон пам'ятки (або зі складу зон охорони тільки його охоронна зона) встановлюється в кожному окремому випадку індивідуально. Межі й режими використання зон охорони пам'яток визначаються при забудові сільських населених пунктів Чернівецької області на підставі рішень Чернівецької обласної ради [2, с.214–219].

Робота з обліку завершується паспортизацією об'єктів культурної спадщини, реалізація якої затверджена Постановою Кабінету Міністрів України "Комплексна програма паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки" від 20 вересня 2002 р. №1330. Реєстр складається із чотирьох розділів: "Пам'ятки археології", "Пам'ятки містобудування та архітектури", "Пам'ятки історії", "Пам'ятки монументального мистецтва".

У розділ археології включаються рештки життєдіяльності людини: городища, стародавні поселення, кургани, могильники, місця давніх битв, ділянки історичного культурного шару – усе, що є невідторним джерелом інформації про зародження й розвиток цивілізації.

Робота, яка здійснюється щодо охорони пам'яток археології, має позитивні наслідки. Проте ще є цілий ряд питань, які вимагають вирішення. Основні проблеми, які постають у справі охорони археологічних об'єктів, – це їхнє вилучення із земель розпаювання й приватизації та переведення до земельного фонду запасу сільських рад, збереження пам'яток від руйнування земляними та господарськими роботами.

Не менш важливим є захист давніх поселень, городищ і могильників від пограбування "чорними" археологами, які значно активізувалися останнім часом. Оснащені сучасними засобами пошуку, зокрема металошукачами, вони грабують пам'ятки, вилучаючи з культурних нашарувань предмети матеріальної культури, які представляють інтерес для колекціонерів. Фактично знищується найцінніша інформація про минуле краю, а самі знахідки, продані й перепродані колекціонерам, навіть якщо й залишаться на Буковині чи Україні, утрачають найголовніше – інформацію про місце знахідки та

археологічний контекст шару, з якого вони були вилучені. Фактично із “земляної” книги про минуле Буковини вириваються цілі “сторінки”, відновити які вже неможливо.

Важливим завданням також залишається популяризація археологічних знань серед населення й учнівської молоді, збір артефактів, знайдених за випадкових обставин та їх музеєфікація.

До прерогативних напрямів подальшого збереження археологічної спадщини Буковини слід віднести створення в майбутньому археологічних заповідників, рятівні дослідження пам’яток, які руйнуються під дією природних чинників чи людського фактора, і підготовку низки заходів для поєднання розкопок місцевих старожитностей із науковим туризмом. Останній напрям, поширений в європейських країнах, передбачає участь в археологічних експедиціях волонтерів із ближнього й дальнього зарубіжжя в дослідженнях конкретних археологічних пам’яток, наприклад Хотинської фортеці.

Подальша робота зі збереження археологічної спадщини Буковини значною мірою буде залежати від удосконалення законодавчих актів, направлених на охорону надбань історико-культурної спадщини України та їх дотримання місцевою владою.

1. Винокур І. С. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська обл.) / Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І. – К. : Наук. думка, 1984. – 222 с.
2. Грига В. Охорона археологічних пам’яток в сучасному українському законодавстві / В. Грига // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці ; Вижниця : Черемош, 2011. – Т. 2 (32). – С. 214–219.
3. Михайлина Л. П. Вивчення старожитностей Буковини в XIX – на поч. XX ст. / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи. – К. ; Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 242–249.
4. Михайлина Л. Наукова історична спадщина австрійських вчених про старожитності Буковини / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров // Українсько-австрійські взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К. ; Чернівці, 1999. – С. 71–78.
5. Михайлина Л. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – Т. 3. – С. 35–45.
6. Пивоваров С. В. Дослідження середньовічних старожитностей Буковини у другій половині XIX – поч. XX ст. / С. В. Пивоваров // Наукові записки. Серія: Історія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 1. – С. 49–55.
7. Пивоваров С. В. Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000–2003 рр. / С. В. Пивоваров // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам’янець-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 7–30.
8. Пивоваров С. Вивчення археологічних і нумізматичних старожитностей в Чернівецькому університеті / С. В. Пивоваров // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Чернівці : Книги XXI, 2006. – Т. 2. – С. 123–127.
9. Пивоваров С. Буковинська археологія: здобутки, проблеми, перспективи / С. В. Пивоваров // Буковинський вісник. – 2009. – № 3. – С. 47–49.
10. Пивоваров С. Археологічні старожитності Буковини та їх значення в реконструкції минулого краю / С. В. Пивоваров // Науково-методичний вісник : Історія та правознавство : зб. наук. пр. – Чернівці, 2009. – С. 259–261.
11. Пивоваров С. Археологічні дослідження в Чернівецькому університеті / С. В. Пивоваров // ПССІАЕ. – Чернівці ; Вижниця : Черемош, 2010. – Т. 2 (30). – С. 21–33.
12. Тимошук Б. О. Північна Буковина – земля слов’янська / Б. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1969. – 192 с.
13. Тимошук Б. О. Археологічні пам’ятки Чернівецької області / Б. Тимошук. – Чернівці, 1970.
14. Тимошук Б. О. Археологічні дослідження на Буковині за роки Радянської влади / Б. Тимошук // Розквіт економіки і культури Радянської Буковини : матеріали конф. – Львів, 1969. – С. 46–53.

В статтє анализируются вопросы, связанные с учетом и охраной археологических памятников Черновицкой области Украины, деятельностью органов по охране памятников, обследованию уже известных объектов археологического наследия. Особое внимание обращено на работу Буковинского центра археологических исследований при Черновицком национальном университете имени Юрия Федьковича, Черновицкого филиала ДП “Охранная археологическая служба Украины” Института археологии НАН Украины.

Ключевые слова: *историко-культурное наследие, археология, памятники археологии, археологические раскопки, охрана памятников.*